

ФІКТИВНИЙ КАПІТАЛ: ПРИРОДА, СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Статтю присвячено аналізу суспільно-матеріального дуалізму економічної категорії капіталу. Розглянуто класифікації капіталу за різними класифікаційними критеріями та уточнено місце фіктивного капіталу у цій класифікації. Означено основні тенденції змін у фіктивному капіталі та уточнено поділ фіктивного капіталу за формами.

Статья посвящена анализу общественно-материального дуализма экономической категории «капитал». Рассмотрены классификации капитала по различным классификационным критериями и уточнено место фиктивного капитала в данной классификации. Обозначены основные тенденции изменений в фиктивном капитале и приведено распределение фиктивного капитала по формам.

The article is dedicated to analysis public-material essence of capital. In this connection we have considered the categorization of the capital on different classification signs and the place of the fictitious capital in this categorizations. The main trends of the changes of fictitious capital and sharing the fictitious capital on the forms was elaborated.

капітал, фіктивний капітал, суспільно-матеріальний дуалізм капіталу

Становлення в Україні ринкових відносин супроводжувалось формуванням вільного ринку, зміною ролі держави в економічній системі, відродженням відносин, які характерні для капіталістичного суспільства, конкуренції, появою нових інституцій. На сьогодні економіка України характеризується активним розвитком сучасної ринкової інфраструктури, що створює передумови для існування певних протиріч, наприклад, між державною та приватною власністю або між реальним сектором економіки та ринком цінних паперів.

У сучасній економічній системі функціонування фінансового ринку має особливе значення для забезпечення відтворювального процесу в реальному секторі економіки. Але останнім часом характерною рисою фінансового ринку стає зростання обсягів купівлі та продажу прав на доходи у вигляді акцій та інших цінних паперів, у тому числі похідних, що фактично призводить тільки до переходу прав власності на відповідні активи зі збільшенням їх ринкової вартості і майже не впливає на реальний відтворювальний процес. Купівля та продаж фінансових активів дозволяє отримувати значні прибутки, створювати так звані фіктивний капітал.

В економічній теорії категорія капіталу завжди знаходилась у центрі уваги вчених різних економічних напрямів. У працях Ф. Кене, У. Петі, А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.Б. Сея, Дж. Міля, К. Маркса, А. Маршалла, Дж. Кейнса значна увага приділялась самому поняттю «капітал», його структурі, формам та механізму функціонування. Особливе значення мають дослідження К. Маркса, який викрив протиріччя, що притаманні цій категорії. Він також уперше застосував поняття «фіктивний капітал».

Основні сутнісні ознаки та форми фіктивного капіталу були окреслені у працях К. Маркса, Р. Гільфердінга та ін. ще у ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Але еволюція економічних відносин, стрімкий розвиток фінансового ринку, ринку цінних паперів, поява нових фінансових інструментів

(похідних цінних паперів) обумовлюють внесення певних уточнень у теорію фіктивного капіталу.

На сучасному етапі багато авторів звертаються до проблеми руху капіталу на ринку цінних паперів. Проте системні дослідження фіктивного капіталу в сучасній економіці фактично відсутні. Тому основна мета нашого дослідження – уточнення природи фіктивного капіталу, його основних сутнісних характеристик і тенденцій розвитку.

Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання:

- з'ясувати суть економічної категорії «фіктивний капітал»;
- визначити взаємозв'язок фіктивного та виробничого капіталів, фіктивного та позикового капіталів;
- виділити основні тенденції розвитку фіктивного капіталу;
- визначити основні форми фіктивного капіталу.

Перш ніж розглядати категорію «фіктивний капітал» необхідно з'ясувати, що являє собою капітал взагалі, розкрити його економічну сутність.

Поняття «капітал» походить від латинського «capitalis», що означає головний, основний. Історично першим, хто намагався провести аналіз поняття «капітал», був Аристотель (384–322 рр. до н.е.). Так, у своїй праці «Політика» Аристотель зазначав: «У мистецтві нагромадження статків, оскільки вони нагромаджуються в торговій діяльності, ніколи не буває межі, оскільки метою тут є безмежне багатство та володіння грошима. Усі, хто займається грошовим обігом, прагнуть збільшити свої капітали до безмежності» [1, с. 25–26]. Тобто Аристотель ототожнював капітал з грошовим багатством.

Представник школи фізіократів Ф. Кене (1694–1774 рр.) розглядав у своїх працях поняття початкових та щорічних авансів (тобто фактично основного та обігового капіталу) як витрат на закупівлю обладнання, робочої сили, насіння для сільського господарства. Ще один представник фізіократів А. Тюрго визначає капітал як «накопичену цінність» і виділяє фактори його зростання: купівля землі і отримання ренти; купівля промислового підприємства і отримання прибутку; організація великого сільськогосподарського виробництва й отримання фермерського прибутку; ведення торгівлі й отримання торгового прибутку за рахунок обраховування покупців.

Інший погляд був у класиків політичної економії А. Сміта та Д. Рікардо. Вони визначають капітал як, по-перше, вартість, що дає приріст завдяки експлуатації найманої праці, по-друге, як запаси, що призначені для подальшого виробництва. Такий підхід знайшов своє відображення у поглядах економістів різних напрямів: І. Фішер визначив капітал як запаси багатства, які приносять їх власнику постійний дохід. Дж. Хікс розглядав капітал як сукупність товарів виробничого призначення, П. Хейне – як виготовлені засоби виробництва майбутніх благ.

Пізніше в економічній науці разом з категорією «фізичний капітал» з'явилося поняття «людський капітал» (знання, навички, енергія людей).

Деякі науковці ототожнюють капітал з грошима та фінансовими ресурсами. У сучасній літературі з'явився також підхід, згідно з яким до капіталу відносять і час, який розглядається як окремий фактор виробництва, що може створювати дохід.

Взагалі, західні науковці значну увагу приділяють матеріальному змісту капіталу і майже не пов'язують його із суспільно-економічними

відносинами, що дає однобічне та дещо спрощене трактування категорії «капітал». Водночас трактування капіталу тільки як основного виробничого відношення, що було притаманне вченим-економістам пострадянського простору, теж має певні недоліки. Наприклад, згідно з таким підходом капіталом є лише основний капітал, який базується на відносинах власності на засоби виробництва між капіталістами та найманими працівниками, а всі інші види капіталу, які не є виробничими відносинами, не можуть називатись капіталом взагалі.

На наш погляд, для всебічного аналізу капіталу, його особливих форм, впливу на економічні процеси та сучасні економічні відносини необхідно повернутися до трактовки капіталу К. Марксом.

К. Маркс, використовуючи методологію матеріалістичної діалектики з урахуванням сформульованого ним положення про те, що в основі суспільного життя лежить матеріальне виробництво, характеризує капітал як самозростаючу вартість, вартість, що створює додаткову вартість. Але, згідно з теорією К. Маркса, капітал – це не просто сума матеріальних засобів виробництва; капітал виникає лише там, де власник засобів виробництва знаходить на ринку вільного працівника, який продає свою робочу силу [3]. Тобто, капітал – не річ, а суспільне, належне певній суспільній формації виробниче відношення, яке втілене в речі й надає їй специфічного суспільного характеру.

Так, на думку С. Мочерного, капітал – це змістовна абстракція, яка розкриває найважливіші специфічні риси суспільної форми капіталістичного способу виробництва та втілюється у конкретні форми існування [2, с. 720].

Поєднання двох сторін економічної сутності «капіталу», його речового змісту та суспільної форми, можна назвати суспільно-матеріальним дуалізмом.

Використання такого підходу надає можливість усебічно оцінити економічну категорію капітал на основі основних відносин власності, зрозуміти його природу та механізм процесів, пов'язаних з рухом капіталу, виділити та проаналізувати основні форми капіталу.

На основі класичних джерел економічної думки та сучасних економічних тенденцій складемо класифікацію форм капіталу за різними критеріями (рис. 1).

Незважаючи на значну кількість класифікаційних ознак, вони не відображають усієї різноманітності видів та форм капіталу. У сучасних західних дослідженнях прийнято виділяти три форми капіталу: фізичний капітал, грошовий капітал, фінансовий капітал. Під фізичним капіталом розуміється капітал, який виступає як джерело доходу від застосування у процесі виробництва товарів та послуг машин, устаткування, будинків, споруд, землі, напівфабрикатів і готової продукції. Грошовий капітал – це не просто гроші самі по собі, а гроші, що призначені для придбання реального капіталу, тому що просте володіння грошима не приносить доходу. На відміну від таких грошей, гроші на депозиті у банку відносять до фінансового капіталу. У такій інтерпретації фінансовим капіталом є також нерозподілений прибуток підприємств і кошти, отримані за рахунок фінансових інструментів (акцій, облігацій та ін.).

За критерієм наявності внутрішньої вартості можна виділити дві форми капіталу: перша форма – реальний капітал, який виникає з гро-

шей, акумульованих через кредит, або продаж акцій, та може використовуватись для купівлі робочої сили або засобів виробництва. Друга форма капіталу – так званий фіктивний капітал, що втілює у собі право отримання додаткових доходів (за Марксом, додаткової вартості) від використання виробничого капіталу.

За цілями використання	Фізичний капітал
	Грошовий капітал
	Фінансовий капітал
За наявністю внутрішньої вартості	Реальний капітал
	Фіктивний капітал
За об'єктами вкладення	Промисловий капітал
	Людський капітал
	Інтелектуальний капітал
	Грошовий капітал
	Позиковий капітал
За формами власності	Природний капітал
	Приватний капітал
	Державний капітал
За участю у виробничому процесі	Основний капітал
	Обіговий капітал
За організаційно-правовими формами	Акціонерний капітал
	Пайовий капітал
	Індивідуальний капітал
	Загальнодержавний капітал
	Комунальний капітал
За джерелами залучення	Національний капітал
	Іноземний капітал
За стадіями кругообігу	Грошовий капітал
	Виробничий капітал
	Товарний капітал

Рис. 1. Класифікація форм капіталу

Фіктивний капітал, згідно з марксистською економічною теорією, – капітал у вигляді цінних паперів, який, на відміну від реального капіталу, не має внутрішньої вартості, але приносить доход. Фіктивний капітал має особливий рух поза кругообігом реального капіталу.

Тобто в економіці відбувається певне роздвоєння капіталу: існування реального капіталу та його відображення у цінних паперах (фіктивний капітал).

У своїх працях К. Маркс виділяв три форми капіталу: промисловий капітал, торговий капітал та позиковий капітал. У ході аналізу позикового капіталу він також сформулював поняття фіктивного капіталу, виникнення якого пов'язано з відокремленням капіталу-власності від капіталу-функції.

Практично будь-який грошовий капітал розглядається як такий, що потенційно приносить доходи у вигляді відсотків. Можливість отримання відсотків не залежить від того, вкладаються кошти у реальні активи чи у фіктивні.

У сучасній економічній науці фіктивний капітал визначається як «капітал, втілений у цінних паперах (акціях, облігаціях, заставних листах), який дає змогу їхнім власникам привласнювати частину прибутку у формі дивіденду або відсотка» [3, с. 795–796]. З цим навряд чи можна погодитись, оскільки додатковий доход може мати не тільки форми відсотка або дивіденду але й форму зростання капітальної вартості активу.

Основні відмінності фіктивного капіталу від позичкового капіталу були проаналізовані Р. Гільфердінгом у його праці «Фінансовий капітал» [4, с. 128]. Фіктивний капітал, який виникає внаслідок вкладення в акції акціонерного підприємства та набуває характеру чистого грошового капіталу, тобто здатності приносити прибуток, як і позиковий капітал. Але відмінність фіктивного капіталу від позикового капіталу виявляється в тому, що рівень процента як правило, фіксований, а рівень процента за грошовий капітал, що передається в акціонерну форму підприємства, існує тільки як право на прибуток певного підприємства. Друга відмінність полягає в тому, що повернення грошового капіталу до його власника, тобто перетворення фіктивного капіталу у грошову форму, не передбачається як безумовне (на відміну від кредитування).

Акціонер – не промисловий капіталіст, а тільки грошовий. Виробничий капітал нерозривно пов'язаний з процесом виробництва. Фіктивний капітал теж має прив'язку до підприємства, виробництва, але опосередковано, через прив'язку до виробничого капіталу, купівлю машин, механізмів, тобто з грошового капіталу він має перетворитися у виробничий капітал та вступити у кругообіг промислового капіталу. Цей відділений промисловий капітал власник акцій вже не може отримати. Він не має майнового права, а має тільки право на отримання додаткового доходу.

Безумовно, точка зору Гільфердінга має право на існування і була вельми актуальною на початку ХХ ст., але в сучасній економіці дуже часто провести чітку межу між позикою, яка приносить фіксований дохід, і паєм, дохід за яким визначається розміром прибутку підприємства, практично неможливо. Наприклад, існують акції, розмір дивіденду за якими є фіксованим. З іншого боку, існують боргові інструменти, дохід за якими визначається за системою «облікова ставка плюс фіксована надбавка». У цьому випадку, зважаючи на те, що облікова ставка змінюється в певній залежності від загальної прибутковості, можна вважати, що прибутковість таких облігацій залежить від загальної прибутковості економіки.

Але, незважаючи на те, що, на перший погляд, фіктивний капітал існує у відриві від реального капіталу, вони тісно пов'язані. Цей взаємозв'язок фіктивного капіталу та виробничого капіталу проявляється у моменти криз в економіці. Зменшення вартості фінансових активів призводить до дійсного припинення та порушення процесу відтворення з поступовим скороченням відтворення.

Характер фіктивного капіталу був розкритий К. Марксом і не втратив своєї актуальності. Він зазначив, що цінні папери є правовими титулами на майбутнє виробництво, чия грошова та капітальна вартість або взагалі не становить ніякого капіталу, як, наприклад, у випадку державних боргів, або регулюється незалежно від вартості реального капіталу, який вони яляють собою [5, с. 515–516].

У сучасній західній економічній науці поняття фіктивного капіталу майже не використовується. Проте реальні процеси в економіці свідчать про зростання ролі таких форм капіталу, які можна віднести до фіктивного, та їх значний вплив на економічні процеси в умовах глобалізації. Так, перевищення темпів приросту фіктивного капіталу над темпами приросту реального виробництва суттєво посилює потреби в інвестиціях, але, з іншого боку, акумуляція фіктивного капіталу у зростаючій кількості фінансових інструментів призводить до віддалення інвестиційних ресурсів від виробничого сектора економіки. При цьому динаміка вартості фіктивного капіталу не відображає стан сфери реального виробництва.

Фіктивний капітал може бути створений з будь-якого доходу шляхом капіталізації. Процес капіталізації може продовжуватися як ланцюгова реакція. При цьому фінансовий ринок виступає як інститут, який капіталізує вже капіталізований дохід.

Традиційно виділяються форми фіктивного капіталу залежно від тих цінних паперів, за участю яких він створюється на фінансовому ринку. За часів К. Маркса аналізувались три форми фіктивного капіталу: по-перше, це кредитні засоби обігу, які не забезпечені золотом (банкноти, банківський вексель), по-друге, капітал державного боргу, який представлений облігаціями державних позик, по-третє, це капітал, який представлений акціями приватних корпорацій.

Але, на наш погляд, цінні папери – це не форми фіктивного капіталу, а лише різновиди інструментів створення фіктивного капіталу. До основних сучасних інструментів, за допомогою яких створюється та існує фіктивний капітал, можна віднести облігації державних позик, акції та облігації корпорацій, акції пенсійних фондів та страхових компаній, інвестиційні сертифікати, іпотечні сертифікати тощо.

У XX ст. фіктивний капітал суттєво розширив форми свого існування. Фіктивний капітал може створюватися як результат того, що борги стають товаром, тобто боргові зобов'язання різного роду починають самостійне життя на фондовому ринку. На сьогодні неможна стверджувати, що фіктивний капітал є тільки «мильною бульбашкою» на реальному капіталі й виникає та зникає періодично залежно від циклічних процесів в економіці. Деякі форми фіктивного капіталу можуть існувати самостійно, відокремлено від його прототипу – реального капіталу.

Можна поділити фіктивний капітал на групи залежно від тісноти зв'язку з реальним капіталом (рис. 2):

Фіктивний капітал I роду – це капітал, який виникає і існує тільки у тісному зв'язку з капіталом (земля, нерухомість, інші матеріальні цінності, бренди, торговельні марки).

Фіктивний капітал II роду – капітал, який втрачає внутрішню вартість у результаті самостійного руху цінних паперів та інших фінансових інструментів на фондовому ринку.

Фіктивний капітал III роду – взагалі не має внутрішньої вартості, а має винятково борговий характер, наприклад, державний борг, корпоративні борги.

Виділимо основні тенденції у розвитку фіктивного капіталу:

– знецінення паперових грошей, як наслідок інфляційних процесів, підштовхує до переливання грошей у матеріальні цінності, землю, нерухомість, державні цінні папери, тим самим збільшує фіктивний капітал;

- поява нових інструментів створення капіталу II роду, похідних цінних паперів (фінансових ф'ючерсів, опціонів, варантів та ін.);
- широке розповсюдження кредитних засобів обігу (інвестиційних сертифікатів, бонів та ін.);
- тісний зв'язок з циклічними процесами;
- збільшення частки фіктивних інвестиційних операцій;
- сек'юритизація боргів компаній, фінансово-кредитних установ, держави;
- глобалізаційні процеси стимулюють експорт фіктивного капіталу.

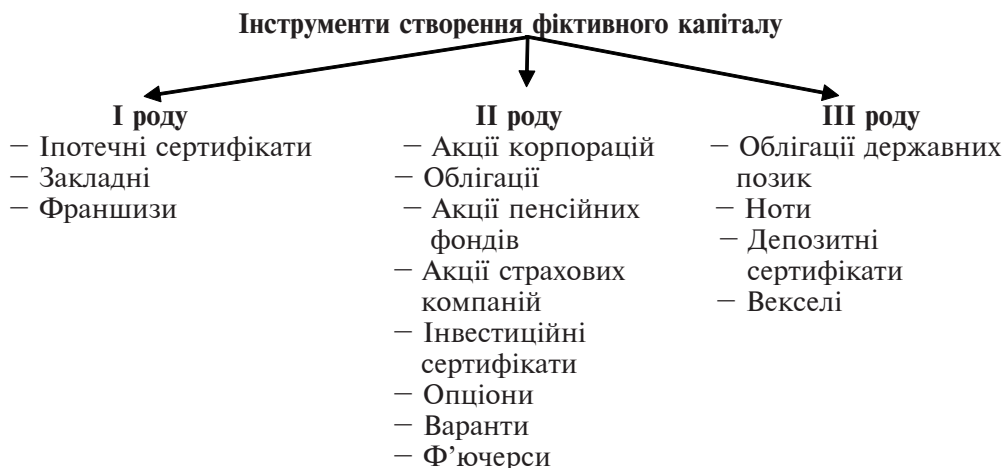

Рис. 2. Інструменти створення фіктивного капіталу

Взагалі, зростання фіктивного капіталу можна оцінити за темпами зростання кредитного ринку на прикладі США. Так, у 1981 р. обсяг кредитного ринку складав 168% ВВП, а сукупна вартість фінансових активів перевищувала ВВП у 5 разів. До 2007 р. відбулося зростання кредитного ринку до 350% ВВП, при цьому вартість фінансових активів стала у 10 разів більше ВВП. Це супроводжувалося зростанням частки боргів фінансових інститутів з 63,8% ВВП у 1997 р. до 113,8% – у 2007 р. Зменшилося також співвідношення власних активів банків до грошових, які є у розпорядженні банків. У 2004 р. воно складало 1/23, у 2007 р. – 1/30 [6].

Таким чином, у результаті аналізу аспектів виникнення та еволюції економічної категорії «капітал» та його класифікації, а також зв'язку між фіктивним капіталом та реальним, позиковим, промисловим капіталом з'ясовано, що у XX ст. фіктивний капітал суттєво розширив форми свого існування за рахунок появи нових інструментів його створення. На їх основі виділено три форми та основні тенденції розвитку фіктивного капіталу.

Список використаної літератури

1. Антология экономической классики / В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. – М.: ЭКОНОМ, Ключ, 1993. – 478 с.
2. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 2 / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.

3. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 3 / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.

4. Гільфердінг Р. Фінансовий капітал / Р. Гільфердінг. – М., 1924. – С. 128.

5. Маркс К. Капітал. Критика политической экономии / К. Маркс; под ред. Ф. Энгельса. – М.: Политиздат, 1970. – 1084 с.

6. Бимс Н. Мировой экономической кризис: Марксистский анализ // <http://www.wsws.org/ru/2009/mai2009/cr12-m09.shtml>

Отримано 5.10.2009.

УДК 330.142

Є.А. Дядько

«СВІТЛА» І «ТЕМНА» СТОРОНИ ІСНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

У статті проаналізовано економічну категорію «соціальний капітал», історію виникнення перших досліджень цього економічного явища, виявлено значення цієї категорії для розвитку економічної системи, функції соціального капіталу, а також позитивні та негативні наслідки існування соціального капіталу в економіці.

В статье проанализирована экономическая категория «социальный капитал», история возникновения первых исследований этого экономического явления определены значения данной категории для развития экономической системы, функции социального капитала, а также позитивные и негативные последствия присутствия социального капитала в экономике.

The article analyzes the economic category of «social capital», the history of the topic research, the importance of this category for the development of economic system, the features of social capital, as well as positive and negative impact of social capital in the economy.

соціальний капітал, довіра, неформальна економіка, неформальні відносини, реципрокність, групові вузькі та всеохоплюючі інтереси, метайнститут

За останні п'ять років вчені, політики та журналісти в Україні досить активно дискутують про поняття на значення соціального капіталу для економічного розвитку. Складність питання полягає в абсолютній неможливості візуального аналізу існування соціального капіталу. Адже фізичний капітал, що складається з будівель, обладнання тощо, – досить досліджена для економістів категорія, яка є абсолютно осяжною і матеріально вираженою. Навіть людський капітал, що представлений освітою, компетентністю та навичками індивіда, – є більш-менш придатним до виміру. Натомість соціальний капітал є дещо абстрактним поняттям, одностороннього визначення якому досить немає.

Якщо почати спроби визначення соціального капіталу з поняття «соціальний», то, як відомо, існує два підходи у визначенні соціальної поведінки: перший – суто економічний, а другий – соціологічний. На думку теоретиків-економістів, індивід – це особа, що самостійно приймає рішення, діє незалежно і у власних інтересах. Ця позиція підтверджується